

Elżbieta Szkurłat

Najstarsze obiekty sakralne Łodzi jako symbole wielokulturowych tradycji miasta

Studia Etnologiczne i Antropologiczne 8, 47-59

2004

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Elżbieta Szkurłat

Uniwersytet Łódzki
Łódź

Najstarsze obiekty sakralne Łodzi jako symbole wielokulturowych tradycji miasta

Szczególne warunki, w jakich następował gwałtowny rozwój przemysłowy Łodzi w XIX wieku, przyczyniły się do tego, że znamionują ją bogate, wielokulturowe tradycje. Jednym z wielu symboli tych tradycji są obiekty kultu religijnego należące do różnych wyznań. Stanowią je zarówno istniejące obecnie obiekty sakralne, jak również te, których w krajobrazie miasta już nie ma, a których pamięć można przywrócić przez rozbudzające wyobraźnię opisy, materiały źródłowe, wspomnienia, fotografie.

Celem niniejszego opracowania jest:

- ukazanie XIX-wiecznej Łodzi jako miejsca wielokulturowego spotkania przedstawicieli różnych wyznań religijnych;
- przedstawienie chronologii budowy oraz zróżnicowania wyznaniowego i architektonicznego najstarszych obiektów sakralnych Łodzi na tle rozwoju przestrzennego miasta oraz zmieniającej się w XIX wieku struktury wyznaniowej jego mieszkańców;
- ukazanie, jak nierozzerwalnie z rozwojem ekonomicznym i przestrzennym miasta związany był rozwój kultury duchowej, wyrażający się w rozwoju budownictwa sakralnego;

— zwrócenie uwagi na pouczające, owocne współdziałanie przedstawicieli różnych wyznań podczas budowy świątyń, świadczące o symbiozie społeczności miasta oraz dobrych, wielokulturowych tradycjach.

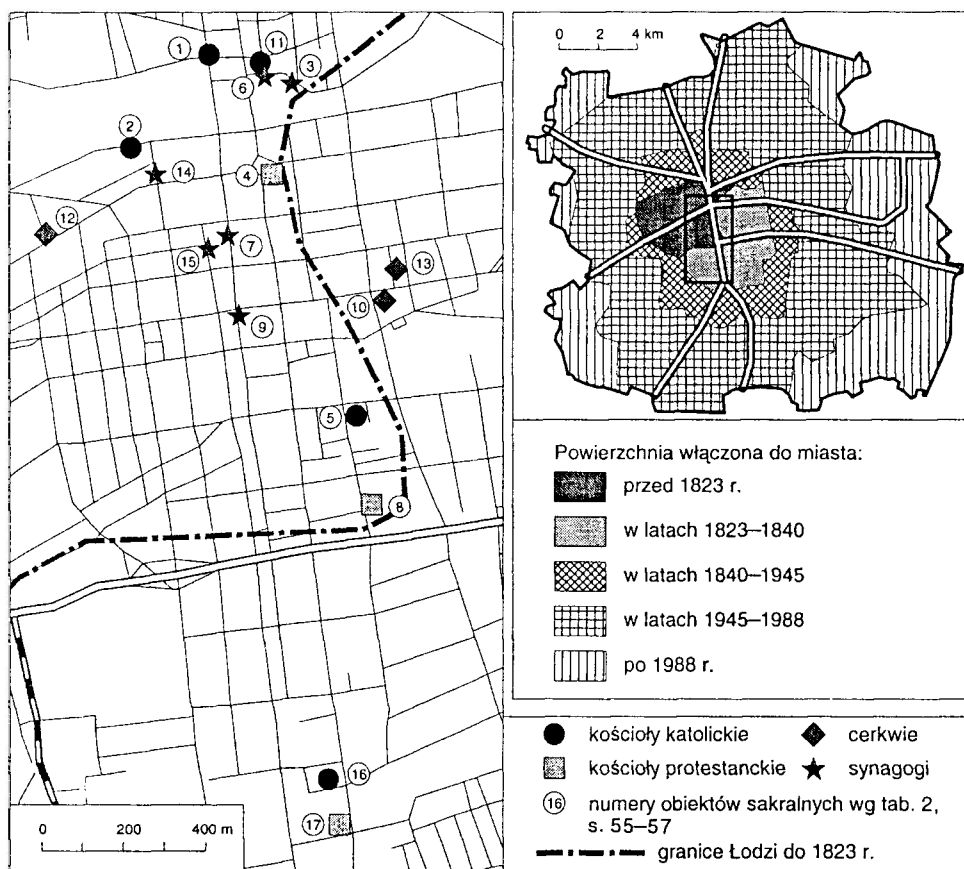
Dokładnej daty budowy pierwszego łódzkiego kościoła i erygowania parafii nie da się ustalić, brak jest dokumentów. Ale z pewnością istniała parafia jeszcze przed nadaniem Łodzi praw miejskich, tj. przed rokiem 1423. Istnieje dokument z 1414 roku wymieniający opłaty i daniny mieszkańców osady nad Łódką (Ostrogą) na rzecz miejscowego księdza. Pierwszy kościół wybudowano w najwyższej położonej części osady, na tzw. Górkach Plebańskich, będących lokalnym wyniesieniem, dzielącym dolinę rzeki Łódki i Bałutki — prawdopodobnie w obecnym narożniku ulic Zachodniej i Lutomierskiej (rys. 1). Pierwsza łódzka parafia — pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny — obejmowała nie tylko miasteczko, ale i okoliczne wsie: Zarzew, Widzew, Augustów, Karolew, Koziny. Jest przy tym znamienne, że Łódź, mając prawa miejskie, nie pełniła w stosunku do okolicznych wsi funkcji ośrodka handlowego ani wytwórczego; miała charakter rolniczy i pełniła jedynie funkcję ośrodka parafialnego¹. Kościół należał do dóbr kościelnych biskupów włocławskich. Sprawozdania z wizytacji kościoła wskazywały, że kościół był bardzo ubogi, zaniedbany, a w połowie XVIII wieku w tak złym stanie, że podjęto decyzję o jego rozebraniu. W latach 1765–1768 został wzniesiony nowy, modrzewiowy kościółek². Był on jeszcze długo jedynym kościołem Łodzi.

Drugim obiektem sakralnym Łodzi istniejącym w okresie przedprzemysłowym była żydowska bóżnica wybudowana w 1809 roku po utworzeniu w Łodzi gminy żydowskiej. Usytuowano ją przy ul. Dworskiej, późniejszej Wolborskiej (nazywanej też Bożniczą) w pobliżu południowo-wschodniego naroża Rynku Starego Miasta. Była niewielką drewnianą budowlą, obok której postawiono szpital kahalny (rys. 1).

Datą przełomową w rozwoju Łodzi oraz w kształtowaniu się wielokulturowego oblicza miasta był rok 1820. Wtedy to władze Królestwa Polskiego rozpoczęły politykę protekcyjną wobec powstającego przemysłu włókienniczego, mianowały Łódź „osadą fabryczną” oraz podjęły decyzję o zlokalizowaniu pierwszej osady sukienniczej, która zapoczątkowała szybki rozwój przemysłu włókienniczego i gwałtowny rozwój miasta. Osada sukiennicza została wytyczona na południe od Starego Miasta. Nazwano ją nowym Miastem, a jej centralne miejsce — ośmioboczny rynek Nowym Rynkiem (obecnie Plac Wolności). Władze Królestwa, wydając wiele dekretów regulujących osadnictwo, objęły szczególną protekcją osadników spoza granic Królestwa Polskiego, mogących zapewnić wysoko kwalifikowaną siłę roboczą. Znaczna więc część osadników przybywających do Łodzi

¹ M. Koter: *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*. Prace IG PAN nr 79. Warszawa 1969, s. 43.

² S. Muznerowski: *Przyczynki do monografii Łodzi*. Łódź 1922, s. 11.

Rys. 1. Lokalizacja najstarszych obiektów sakralnych Łodzi na tle rozwoju przestrzennego miasta

i bogacących się najszybciej była innych wyznań: ewangelicko-augsburskiego, mojżeszowego.

Względy te sprawiły, że pierwszą budowlą sakralną Łodzi przemysłowej był kościół ewangelicki. Już w dokumencie z 1820 roku rząd zapewnił imigrantom niemieckim możliwość wybudowania w nowej osadzie kościoła ewangelickiego i domu dla pastora. Starania o utworzenie w Łodzi parafii ewangelicko-augsburskiej rozpoczęli jeszcze wcześniej imigranci z ziem niemieckich, osiedleni w okolicznych wsiach, m.in.: Nowosolnej, Mileszkach, Augustowie, Bedoniu. W kilka lat później wybudowano na Rynku Nowego Miasta świątynię dla protestantów p.w. Świętej Trójcy. Był to pierwszy murowany kościół na terenie przemysłowej części miasta³. Klasycystyczna architektura i rozmiary kościoła pięknie kompo-

³ K. Stefański: *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta 1821–1914*. Łódź 1995, s. 18–29.

nowały z nowomiejskim ratuszem. Wielkość i usytuowanie w centralnej części Nowego Miasta kościoła Świętej Trójcy odpowiadały dynamice przemysłu i miasta oraz przyrostowi liczebnyemu narodowości niemieckiej (tab. 1).

Tabela 1

Struktura wyznaniowa mieszkańców Łodzi w latach 1809–1911

Rok	Wyznanie (udział w %)			
	katolickie	ewangelickie, protestanckie	mojżeszowe	prawosławne
1809	81	—	19	—
1820	67	1	32	—
1830	58	30	12	—
1836	47	44	9	—
1840	40	50	10	—
1846	51	39	10	—
1850	43	43	14	—
1880	37	39	34	< 1
1897	49	18	31	2
1911	52	14	32	2

Oddany do użytku w 1829 roku kościół Św. Trójcy wykonano niesolidnie, toteż w następnych latach był wielokrotnie naprawiany i remontowany.

W budowie obiektów sakralnych Łodzi daje się zauważyć pewną prawidłowość w czasowym i przestrzennym rozlokowaniu kościołów katolickich i protestanckich: budowaniu świątyń katolickich towarzyszy rozbudowa lub budowa kościołów protestanckich (rys. 1). Kiedy rozpoczęto budowę kościoła katolickiego na Starym Mieście, fabrykanci niemieccy rozpoczęli przebudowę kościoła na Nowym Rynku (lata 1889–1892). Przebudowana od podstaw świątynia ewangelicka została wzniesiona w stylu eklektycznym z przewagą cech neorenesansowych z elementami romańskimi. Na solidnej, ciężkiej konstrukcji górnych sklepień wsparto ogromną kopułę górującą nad całością, nie odpowiadającą już proporcjami dawnej, pięknej architektonicznej kompozycji kościoła i ratusza.

Drugą świątynią i parafią katolicką Łodzi przemysłowej był kościół i parafia p.w. Podwyższenia Świętego Krzyża⁴. Potrzeba budowy drugiego kościoła była związana głównie z powstaniem osady sukienniczej Nowe Miasto oraz wytyczeniem w latach 1824–1828 kolonii tkaczy bawełniano-lnianych wzdłuż ul. Piotrkowskiej i kolonii prządków lnu wzdłuż ul. Widzewskiej (Kilińskiego). Zezwolenie na budowę kościoła uzyskano dopiero w roku 1860. Zaraz rozpoczęto jego budowę u zbiegu ulic Dzikiej (Sienkiewicza) i Przejazd (Tuwima). Nowy,

⁴ T. G r a l i Ń s k i: *Dzieje powstania drugiego kościoła Łodzi*. „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1948, R. 22, nr 3.

budujący się kościół otrzymał wezwanie św. Jakuba. Budowa kościoła została wstrzymana wraz z wybuchem powstania styczniowego. Dopiero po ośmiu latach udało się ją wznowić; w 1875 roku część świątyni została poświęcona i przekazana do użytku wiernych jako kościół filialny parafii Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny. Kościół jest wybudowany w stylu neoromańskim – charakteryzującym się wyraźną czytelnością konstrukcji – na planie krzyża z wieżą od frontu i niewielkimi oknami. Wnętrze kościoła zdobią bogate ołtarze, konfesyjonały, stacje Drogi Krzyżowej. Znaczne ofiary na rzecz budowy kościoła pochodziły od łódzkich fabrykantów, Karola Scheiblera i Edwarda Herbsta (obydwaj byli protestantami): fundowali oni ołtarze, ambonę, organy. Dopiero w 1885 roku udało się uzyskać zgodę na erygowanie przy wybudowanym kościele parafii (p.w. Podwyższenia Świętego Krzyża), która objęła całą południową część miasta (od Placu Wolności) i wsie: Augustów, Rokicie, Widzew, Zarzew.

W czasie powstawania drugiej parafii katolickiej w Łodzi, również z ewangelickiej parafii Świętej Trójcy została wydzielona druga parafia i rozpoczęto na jej potrzeby budowę zboru ewangelicko-augsburskiego św. Jana Ewangelisty. Murowaną z cegły, neogotycką świątynię usytuowano w pobliżu kościoła p.w. Podwyższenia Świętego Krzyża – także przy ulicy Dzikiej (obecnie Sienkiewicza 60). Znamienne jest porównywanie drugiego kościoła ewangelickiego z drugim stojącym w pobliżu kościołem katolickim. Krzysztof Stefański⁵ zauważa, że „w dzienniku »Lodzer Zeitung« pisano o nim z dumą: Wyniosłe i pięknie stoi teraz nasz kościół św. Jana ze swoją bez mała 75 m wysokości liczącą wieżą, która ku niebu pnie się”. Powstanie nowej świątyni przyjęła także z zadowoleniem społeczność polska Łodzi. W „Dzienniku Łódzkim” pisano: „Obok rozlicznych kominów fabrycznych, obok mniej lub więcej bogatych pałaców – wzniosła się wieżyca kościelna, jak gdyby na świadectwo, że mieszkańcy przy staraniach o własne potrzeby nie zapominają o tej wyższej sile, w której rękę wszystko spoczywa. Na naszej ziemi każdy przybytek Boży, każdy krzyż witaliśmy zawsze z radością – więc i dzisiaj spełniamy ten obowiązek, ufni, że i w języku krajowym głos z kazalnicy nowego kościoła się będzie ziarno zgody i jedności.” Rzeczywiście już w 1888 roku wprowadzono w kościele św. Jana Ewangelisty nabożeństwo w języku polskim.

Wzrost liczby wiernych w najstarszej parafii łódzkiej (Wniebowzięcia NMP) – głównie w wyniku rozwoju od połowy XIX wieku zakładów bawełnianych Poznańskiego – sprawił, że niewielki modrzewiowy kościółek na Placu Kościelnym nie mógł sprostać potrzebom parafii. Dlatego też w roku 1888 rozpoczęto budowę na Placu Kościelnym nowego kościoła, a stary, drewniany przeniesiono na cmentarz parafialny przy ulicy Ogrodowej. Według zarządzenia władz carskich miał on być rozebrany zaraz po wybudowaniu nowej świątyni. Ostatecznie jed-

⁵ K. Stefański: *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta...*, s. 60–61.

nak udało się uzyskać zgodę na pozostawienie starego kościoła – otrzymał wezwanie św. Józefa i był kościołem filialnym parafii Wniebowzięcia NMP. W roku 1909 została erygowana przy nim samodzielna parafia. Kościółek ten jest jedynym zabytkiem architektury stanisławowskiej i jedynym zabytkiem z okresu Łodzi rolniczej (nie licząc starszych kościołów, które znalazły się w granicach Łodzi wskutek poszerzania granic miasta).

Na miejscu modrzewiowego kościółka na Placu Kościelnym wybudowano w latach 1888–1897 monumentalny, neogotycki kościół z ofiar złożonych przez mieszkańców Łodzi. Budowa kościoła przebiegała sprawnie i szybko, do czego przyczyniły się hojne ofiary rodziny Scheiblerów i Kunitzerów (wyznania protestanckiego), a także fundacja przedsiębiorcy żydowskiego Izraela Kalmanowicza Poznańskiego. Kościół budowali głównie robotnicy z fabryki Poznańskiego. Zaprojektowany przez Krzysztofa Wojciechowskiego kościół jest trzynawową budowlą w stylu neogotyckim (tzw. wiślano-bałtyckim). Jest zbudowany na planie krzyża łacińskiego, z systemem szkarp (przypór) i wnęk na ścianach zewnętrznych, u góry zwieńczony ażurową balustradą i sterczynami (iglicami). Nad całością dominują 2 wieże. Trzy wejścia obwiedzione są ostrołukowymi portalami, wewnątrz nakrywają sklepienia krzyżowo-żebrowe. W kościele jest usytuowany piękny ołtarz: tryptyk przedstawiający sceny wniebowzięcia NMP. W bocznych skrzydłach tryptyku znajdują się płaskorzeźby przedstawiające tajemnice Różańca św. Ostrołukowe okna wypełniono witrażami z ubiegłego wieku. W kościele tym znajdują się obrazy, płaskorzeźby będące zabytkami sztuki z XVII i następnym wiekowie. W drewnianym neogotyckim ołtarzu usytuowany jest obraz Matki Boskiej Łódzkiej (nazywany też obrazem Matki Boskiej Bolesnej, Matki Boskiej Łaskawej) słynący licznymi łaskami i otoczony kultem. Badania wstępne obrazu pozwalają przyjąć, że jest to najstarszy łódzki obraz, pochodzący z początku XVII wieku⁶. Wyposażenie kościoła bardzo ucierpiało w okresie II wojny światowej. Niemcy najpierw kościół ograbili, a później zamienili na magazyn wojskowy oraz skład pierza i mebli.

Zmieniająca się w XIX wieku struktura narodowa i wyznaniowa mieszkańców Łodzi sprawiła, że rosła potrzeba budowy kościołów innych wyznań: mojżeszowego i prawosławnego. Intensywniejszy napływ ludności żydowskiej do Łodzi wiąże się z początkiem XIX wieku i rozwojem przemysłowym miasta. W 1820 roku gmina żydowska liczyła 259 osób, co stanowiło 1/3 część ludności Łodzi. W następnych latach udział procentowy ludności wyznania mojżeszowego zmniejszył się, lecz liczba bezwzględna Żydów rosła. Do roku 1862 przybywająca do Łodzi ludność żydowska musiała osiedlać się w wyznaczonym rewirze. Obejmował on wschodnią część Starego Miasta. Istniejąca od 1809 roku drewniana bóżnica była obiektem bardzo niewielkim, toteż w pierwszej połowie XIX

⁶ P. U z n a Ń s k i: *Obraz Matki Boskiej Łódzkiej. Badania wstępne*. „Miscelanea Łódzkie” 1990, nr 1(9).

wieku zaczęły powstawać, na terenie rewiru żydowskiego, liczne prywatne domy modlitwy⁷. W roku 1860 rozpoczęto budowę na nowym placu przy ul. Wolborskiej drugiej, murowanej synagogi. Budowa trwała długo i została zakończona dopiero w 1871 roku. Architektura budynku nawiązywała bardzo wyraźnie do form orientalnych określanych mianem „stylu mauretańskiego”, wprowadzonych wcześniej przez Henryka Marconiego w bóżnicach w Łomży i Włocławku. Cechy bizantyjskie architektury synagogi przy ul. Wolborskiej zostały jeszcze mocniej uwypuklone podczas przebudowy i renowacji obiektu w latach 1897–1914. Zniesienie w 1862 roku rewiru żydowskiego spowodowało gwałtowne przenoszenie się Żydów poza jego obręb oraz podjęcie przez tzw. postępowych Żydów z najzamożniejszym żydowskim przedsiębiorcą łódzkim Izraelem Kalmanowiczem Poznańskim na czele starań o budowę nowej synagogi. Budowę jej rozpoczęto w 1881 roku na placu położonym u zbiegu ulic Zielonej i Spacerowej – Promenadzie (obecnie al. T. Kościuszki), a zakończono w 1887 roku. W architekturze „postępowej” synagogi dominowały formy chrześcijańskie: romańskie i neorenesansowe, w mniejszym stopniu bizantyjskie – głównie w bogatym wystroju wnętrza. Mniejsze znaczenie miały synagogi: wybudowana w latach 1899–1904 synagoga przy ul. Wólczańskiej 6 oraz synagogi przy ul. Zachodniej i Południowej.

W dawnej dzielnicy żydowskiej hitlerowcy utworzyli w lutym 1940 roku getto dla ludności żydowskiej: około 200 000 Żydów łódzkich zamknięto za drutami kolczastymi. Uratowała się tylko nieliczna garstka, około 1 tys. ludzi. W czasie eksterminacji ludności żydowskiej zniszczono także zabytki kultu religijnego, w tym piękną mauretańską synagogę u wylotu ulicy Wolborskiej. Hitlerowcy zniszczyli też wspaniałą synagogę przy ulicy Spacerowej oraz synagogi przy ul. Wólczańskiej i Zachodniej⁸.

Znaczniejszy napływ prawosławnych do Łodzi nastąpił po upadku powstania styczniowego i był konsekwencją polityki rusyfikacyjnej zaborcy rosyjskiego. Pierwszą łódzką świątynią prawosławną jest piękna cerkiew św. Aleksandra Newskiego, wybudowana według projektu naczelnego architekta Łodzi Hilarego Majewskiego w 1884 roku przy ul. Widzewskiej (Kilińskiego). Wyróżnia się ona spośród innych cerkwi wznoszonych na ziemiach polskich w II połowie XIX wieku: Majewski oparł projekt wiernie na tradycji architektonicznej obrządku wschodniego i wzorcach bizantyjskich. W późniejszym czasie wybudowano jeszcze dwie inne świątynie prawosławne: cerkiew garnizonową św. Aleksego (przy ul. Jerzego) oraz św. Olgi (przy ul. Piramowicza). Świątynia przy ul. Jerzego została w 1918 roku zamieniona na katolicki kościół garnizonowy, a od roku 1945 spełnia funkcję kościoła filialnego parafii św. Józefa.

⁷ K. Stefański: *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta...*, s. 46–49.

⁸ J. Walicki: *Synagogi i domy modlitwy w Łodzi*. Łódź 2000, s. 61–74.

Rozbudowa miasta głównie w rejonie tzw. posiadeli wodno-fabrycznych nad rzeką Jasięń oraz powstanie osady tkaczy wzdłuż ulicy Piotrkowskiej łączącej posiadła z Nowym i Starym Miastem sprawiły, że kościół p.w. Podwyższenia Świętego Krzyża i parafia – licząca pod koniec XIX wieku ponad 100 tys. parafian – nie mogły zaspokoić potrzeb duchowych katolickich mieszkańców Łodzi. W 1890 roku proboszcz parafii p.w. Podwyższenia Świętego Krzyża podjął inicjatywę i starania o uzyskanie placu pod budowę nowej świątyni. Wkrótce wyznaczono plac przed Szpitalem św. Aleksandra (obecnie Seminarium Duchowne) na tzw. Słomianym Rynku⁹. W 1900 roku przystąpiono do prac budowlanych. W latach 1902–1907 wzniesiono mury kościoła i wieżę do wysokości dachu. W 1907 roku urządzono po prawej stronie nawy kaplicę, poświęcono ją i księża z parafii Podwyższenia Świętego Krzyża zaczęli sprawować w niej mszę św. W grudniu 1909 roku została erygowana przy budującym się kościele parafia p.w. św. Stanisława Kostki. W 1912 roku budowę kościoła ukończono i kościół w tymże roku został poświęcony. Po erygowaniu w 1920 roku diecezji łódzkiej kościół podniesiono do godności katedry, a dotychczasowy proboszcz został pierwszym ordynariuszem diecezji. Po ukończeniu budowy murów i przykryciu konstrukcji w 1910 roku przystąpiono do upiększania świątyni: zainstalowano piękne, figuralne witraże sprowadzone z Saksonii, zainstalowano elektryczność. Główny ołtarz neogotycki ufundował Juliusz Heinzel – prezes Komitetu Budowy Kościoła, ołtarze boczne ufundowali kupcy i robotnicy fabryki L. Geyera, zakupiono piękną gotycką ambonę, położono posadzkę, przystąpiono do montażu organów. W okresie międzywojennym wybudowano wieżę, przykryto kościół miedzianą blachą, w podziemiach wybudowano kryptę, wzmocniono mury, odwodniono teren. Tragiczny był los katedry w okresie II wojny światowej, tak tragiczny jak dzieje Polski, mieszkańców Łodzi, księży. W 1941 roku gestapo ograbiło katedrę i zamieniło na skład wojskowy; poważnie została uszkodzona architektura wnętrza: połamane ołtarze, wybite witraże, powstały zacieki, odpadły tynki. W podziemiach katedry Niemcy urządzili pieczarkarnię. Po wojnie przystąpiono do usuwania zniszczeń oraz remontu i przyozdobienia katedry. Tragicznym, powojennym wydarzeniem był jej pożar w maju 1971 roku, który zniszczył dach, organy oraz wnętrze katedry. Trzeba było zamknąć kościół. Otwarto go dopiero w grudniu 1972 roku.

Na początku XX wieku w dalszym ciągu znaczny odsetek ludności Łodzi stanowiła społeczność ewangelicka. Zainspirowana budową świątyni katolickiej, podjęła starania o budowę trzeciej świątyni ewangelickiej. Budowa kościoła została rozpoczęta w 1909 roku na placu odległym zaledwie o 300 m od wybudowanego kościoła katolickiego. Szczególnym osiągnięciem budowlanym było wykonanie centralnej części kościoła w formie żelbetowej kopuły o średnicy

⁹ T. Gra liń ski: *Kościół katedralny św. Stanisława Kostki w Łodzi*. „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1948, R. 22, nr 12; 1949, R. 23, nr 1–2.

26 m. Prace nad budową przerwał wybuch I wojny światowej. Zakończenie budowy kościoła i oddanie do użytku wiernych nastąpiło dopiero w 1928 roku. Kościół św. Mateusza jest budowlą centralną w stylu neoromańskim, zwieńczoną 80 m wieżą z wysokim iglicowym hełmem, ozdobioną dekoracyjnym portalem i rozetami. Konkuruje swymi rozmiarami i bogatym wystrojem wnętrza z większą i o lżejszej konstrukcji bryłą katedry katolickiej.

Tabela 2

Chronologia budowy i użytkowania najstarszych obiektów sakralnych Łodzi

Lp. – nr na mapie	Obiekty sakralne	Czas budowy	Lokalizacja (wg współczesnego planu)	Najważniejsze wydarzenia w historii obiektu	Ciągłość kulturowa	
					funkcje pełnione w przeszłości	funkcje pełnione obecnie
1	2	3	4	5	6	7
1.	Pierwszy kościół katolicki (drewniany)	ok. 1370 ?	tzw. Górki Plebańskie (róg ul. Zachodniej i Drewnowskiej)	rozebrany w XVIII w.	katolicki kościół parafialny dla mieszkańców Łodzi i okolicznych wsi	nie istnieje
2.	Drugi kościół katolicki (drewniany)	1765–1768	plac Kościelny (ul. Ogrodowa 22)	1888 – przeniesiony na ul. Ogrodową; 1909 – erygowanie parafii p.w. św. Józefa	filia parafii p.w. Najświętszej Maryi Panny	katolicki kościół parafialny p.w. św. Józefa
3.	Pierwsza synagoga (drewniana)	1809	przy ul. Wolborskiej	1839, 1851 – remonty bóżnicy; 1861 – zamknięcie bóżnicy	synagoga dla mieszkańców utworzonego w 1825 r. rewiru żydowskiego o ortodoksyjnej orientacji	nie istnieje
4.	Kościół ewangelicko-augsburski p.w. Świętej Trójcy	1827–1828	Rynek Nowego Miasta (ul. Piotrkowska 2/4)	liczne naprawy i gruntowna przebudowa w l. 1889–1892	kościół wyznania ewangelicko-augsburskiego p.w. Świętej Trójcy	katolicki kościół parafialny p.w. Świętego Ducha
5.	Kościół katolicki p.w. św. Jakuba (Podwyższenia Świętego Krzyża)	1860–1880	skrzyżowanie ulic: Przejazd (Tuwima) i Dzikiej (Sienkiewicza 38)	1885 – erygowanie parafii p.w. Podwyższenia Świętego Krzyża; 1904 – atak czerwonych kozaków na śpiewających „Boże, coś Polskę...”	kościół katolicki i parafialny dla mieszkańców osady Łódka i okolicznych wsi; podczas II wojny – kościół katolicki dla ludności niemieckiej	katolicki kościół parafialny p.w. Podwyższenia Świętego Krzyża

cd. tab. 2

1	2	3	4	5	6	7
6.	Synagoga gminna	1859–1871	wylot ul. Wolborskiej przy Rynku Starego Miasta	1862 – zniesienie rewiru żydowskiego; 1897 – remont i rozbudowa synagogi; 1939 – spalona przez Niemców	synagoga gminna, miejsce modlitw ortodoksyjnych żydów	nie istnieje
7.	Synagoga prywatna	1875–1878	ul. Zachodnia 56 (Zachodnia 70)	1940 – spalona przez Niemców	miejsce modlitw mieszkańców sąsiadujących z synagogą ulic	nie istnieje
8.	Zbór ewangelicko-augsburski p.w. św. Jana Ewangelisty	1880–1883	ul. Dzika (Sienkiewicza 60)	1945 – otrzymali oo. Jezuici; 1950 – erygowanie parafii p.w. Najświętszego Serca Jezusowego	kościół ewangelicko-augsburski	parafialny kościół oo. Jezuistów p.w. Najświętszego Serca Jezusowego
9.	Synagoga reformowana	1881–1887	Spacerowa (Kościuszki 2)	1939 – spalona przez Niemców	miejsce modlitw tzw. postępowych Żydów	nie istnieje
10.	Cerkiew prawosławna św. Aleksandra Newskiego	1884	ul. Widzewska (Kilińskiego)	–	świątynia prawosławna	świątynia prawosławna
11.	Kościół katolicki p.w. Wniebowzięcia NMP	1888	plac Kościelny (ul. Kościelna 8/10)	grabież i profanacja świątyni w czasie II wojny światowej	kościół katolicki	katolicki kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia NMP
12.	Cerkiew garnizonowa św. Aleksego	1895	ul. Jerzego	–	kościół garnizonowy przy koszarach łódzkiego garnizonu wojskowego	katolicki kościół garnizonowy p.w. św. Jerzego
13.	Cerkiew św. Ołgi	1896–1898	ul. Olgińska (Piramowicza)	–	świątynia prawosławna	świątynia prawosławna
14.	Synagoga	1899	ul. Długa 18 (Gdańska 18)	1939 – spalona przez Niemców	miejsce modlitwy bogatszych Żydów	nie istnieje
15.	Synagoga prywatna (?) tzw. wołyńska	1899–1904	ul. Wólczajska 6	1939 – spalona przez Niemców	miejsce modlitwy tzw. litwaków	nie istnieje

cd. tab. 2

1	2	3	4	5	6	7
16.	Kościół katolicki p.w. św. Stanisława Kostki	1901–1912	Słomiany Rynek (ul. Skorupki 9)	II wojna św. – liczne uszkodzenia	kościół katolicki	katolicki kościół parafialny – archikatedra
17.	Kościół ewangelicko-augsburski św. Mateusza	1909–1928	ul. Piotrkowska 283	–	kościół ewangelicki	ewangelicko-augsburski kościół parafialny

Wnioski

1. W krajobrazie miasta przemysłowego, jakim jest Łódź, obiekty sakralne stanowią czytelne świadectwo wielokulturowych tradycji miasta.

2. Historia łódzkich obiektów sakralnych odzwierciedla dzieje miasta. Śledząc ją, dostrzegamy wyraźny związek pomiędzy rozwojem budownictwa sakralnego a rozwojem miasta, okresami pomyślności ekonomicznej Łodzi i jej mieszkańców.

3. Szczególnie godne uwagi jest owocne współdziałanie przedstawicieli różnych wyznań podczas budowy świątyń. Świadczą one o symbiozie wielokulturowej społeczności miasta, a przejawy konkurencji między społecznością wyznania katolickiego i ewangelicko-augsburskiego widoczne w staraniach o budowę, lokalizację, wystrój budowanych świątyń świadczą o poczuciu tożsamości tych wspólnot. Relacje te mogą stanowić dla współczesnych Polaków podstawę tworzenia pozytywnego obrazu wielokulturowych kontaktów w przestrzeni Łodzi i poczucia dumy z takich właśnie tradycji.

4. Historia łódzkich obiektów sakralnych, zmiana użytkowników, zmiany ich funkcji unaoczniają wielokrotne zerwanie ich ciągłości kulturowej. Szczególnie dotkliwe zniszczenia i degradacja dotyczą miejsc kultu żydowskiego. Zerwanie ciągłości kulturowej obiektów i miejsc w przestrzeni miasta jest wynikiem oraz świadectwem trudnej, a często tragicznej przeszłości historycznej miasta oraz Polski.

5. Obiekty sakralne, zabytki sztuki sakralnej, „obmodlone” ołtarze, obrazy, wytarte klęczniki, kamienne kropielnice i posadzki stanowią cenny element dziedzictwa kulturowego, świadcząc o duchowych potrzebach wielu pokoleń mieszkańców Łodzi.

6. Wartości kulturowe obiektów sakralnych Łodzi stanowiące symbole bogatych, wielokulturowych tradycji miasta, wskazują na potrzebę ciągłego przywracania pamięci obiektów nieistniejących i serdecznej, stałej troski o zachowane obiekty wielokulturowego dziedzictwa.

The oldest sacral structures of Lodz as the symbols of multicultural traditions of the city

S u m m a r y

Particular conditions of the industrial growth of Lodz in the 19th century contributed to the fact that this city is characteristic of long multicultural traditions. Sacral structures belonging to different religions are one of the symbols of this tradition. These are both the existing sacral structures and those, which are no longer present in the city landscape, and the memory of which can be restored by descriptions, source materials, recollections, and photographs.

The article presents religious and architectural diversity of the oldest sacral structures of Lodz and the chronology of temple construction against the spatial development background of the city and the religious structure – which changed in the 19th century – of its inhabitants.

On the basis of the acquired material, it can be stated that:

1. Sacral structures are the symbols of the multicultural traditions of Lodz, which is an industrial city.

2. The history of sacral objects reflects the history of the city. We see a clear relation between the development of sacral constructions and development of the city, the times of economic prosperity of Lodz and its inhabitants.

3. A fruitful cooperation of representatives of different religions during the constructions of temples, revealing a symbiosis of the multicultural community of the city is worth special attention. The manifestations of a competition between the communities of the Catholic and Evangelic-Augsburg visible in the efforts to build, locate, decorate the constructed temples testify to the feeling of identity of these communities. These relations can become the basis of a creation of a positive image of the multicultural relations in Lodz for contemporary Poles and a feeling of pride of these traditions.

4. The history of sacral structures of Lodz, change of users, change of their functions reveal repeated breaking of their cultural continuity. Particularly severe destruction and degradation concerns the places of the Jewish cult. The breaking of the cultural continuity of structures and places in the space of the city is a result and testimony of the difficult, and often tragic, historical past of Lodz and Poland.

5. Sacral structures, monuments of sacred art, altars, paintings, threadbare kneelers, stone stops, and floors are an invaluable element of the cultural heritage, testifying to the spiritual needs of many a generations of the inhabitants of Lodz.

6. The cultural values of the sacral objects of Lodz, being the symbols of long multicultural traditions of the city, point at a need of constant restoration of memory of the non-existing structures and lasting care about the preserved structures of the multicultural heritage.

Die ältesten sakralen Gebäude der Stadt Lodz als Symbole der mehrkulturellen Traditionen der Stadt

Z u s a m m e n f a s s u n g

Besondere Umstände, in denen es zur starken industriellen Entwicklung von Lodz im 19.Jh. gekommen ist, haben dazu beigetragen, dass diese Stadt durch mehrkulturelle Traditionen gekennzeichnet ist. Eins von vielen Symbolen der Tradition sind Objekte des Religionskultes von verschiedenen Konfessionen. Es sind sowohl die immer noch existierenden sakralen Gebäude, wie auch

solche die, es in der Stadtlandschaft nicht mehr gibt, die aber durch die Fantasie erregenden Beschreibungen, Quellenmaterialien, Memoiren und Fotografien in Erinnerung gebracht werden können.

Die vorliegende Studie zeigt konfessionelle und architektonische Unterschiedlichkeit von ältesten Lodzer Sakralobjekten und die, durch die Stadtraumentwicklung und die, sich im 19. Jh. verändernde Bekenntnisstruktur der Einwohner bedingte Bauchronologie von einzelnen Tempeln.

Auf der Grundlage vom angesammelten Forschungsmaterial kann man Folgendes feststellen:

1. In der Landschaft solch einer Industriestadt wie Lodz werden sakrale Gebäude zu deutlichen Symbolen mehrkultureller Stadttraditionen.

2. Die Geschichte der Lodzer sakralen Objekten spiegelt die Geschichte der Stadt wider. Es gibt einen logischen Zusammenhang zwischen dem sich entwickelnden Sakralbauwesen und der ökonomischen Blütezeit von Lodz und seinen Einwohnern.

3. Es ist beachtenswert, dass die Vertreter von verschiedenen Bekenntnissen an dem Tempelbau zusammen gearbeitet haben, was von einer Symbiose der mehrkulturellen Stadtgemeinschaft zeugen kann. Die bei den Bemühungen um Lokalisierung, Baubewilligung und Einrichtung der Kirchen zum Ausdruck kommende Konkurrenz zwischen der katholischen und evangelisch-augsburgischen Gemeinschaft beweist nur das Identitätsgefühl der beiden Gemeinschaften. Heutige Polen können auf solche positive mehrkulturelle Beziehungen in Lodz stolz werden.

4. Die Geschichte von Lodzer sakralen Gebäuden, ihre verschiedenen Benutzer und ihre verschiedenen Funktionen zeugen davon, dass ihre kulturelle Kontinuität vielmals unterbrochen wurde. Die größten Zerstörungen betreffen die, mit dem jüdischen Kult verbundenen Orte. Diese unterbrochene Kontinuität war Folge der oft tragischen Vergangenheit der Stadt Lodz und des ganzen Polens.

5. Sakrale Objekte, Denkmäler der sakralen Kunst, „verbetete“ Altäre, Bilder, abgetragene Betsitze, Steinweihwasserbecken und Fußböden sind ein wertvolles Element des Kulturnachlasses und zeugen von geistigen Bedürfnissen vieler Generationen der Lodzer.

6. Die Kulturwerte der sakralen Gebäude in Lodz deuten darauf hin, dass es nötig ist, die nicht mehr existierenden Objekte immer wieder in Erinnerung zu rufen und sich um die erhalten gebliebenen Objekte des Mehrkulturerbes zu kümmern.